

Чолпонбаев А.К.

ОБЪЕКТИЛИК КАТЫШ МЕНЕН БЫШЫКТООЧТУК КАТЫШТЫН САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗИ

Чолпонбаев А.К.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБЪЕКТОВОВОГО УЧАСТИЯ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА

Синтаксистеги бир кыйла мезгилден бери чечилбей келе жаткан, көп талаш туудурган маселелердин бири – сүйлөмдүн толуктоочу менен бышыктоочунун, демек объекти менен адвербдин чегин так, даана ажыратуу, алардын окшоштугу эмне, айырмасы эмне экенин толук аныктоо маселеси. Бышыктоочтун семантикасынын өтө кеңири диапазонду ээлегендиги (орун, мезгил, сын-сыпат, сан-өлчөм, себеп, максат) аны менен толуктоочтун да, аныктоочтун да айрым учурда окшошуп, жакындашып калуусуна алып келет. Сын-сыпат бышыктооч менен аныктоочтун окшоштугу таза грамматикалык жакындык, грамматикалык форма боюнча гана окшоштук болгондуктан, бул экөөнү айырмалоо анчалык кыйынчылык туудурбайт. Ал эми толуктооч менен орун, мезгил, максат бышыктоочтордун ортосундагы талаш маселе грамматикалык да, семантикалык да белгилердин окшоштугунан, дээрлик дал келүүсүнөн келип чыгат. Аталган маселени иликтөөнү баштаардан мурда биз бул талашты толук чечүү максатын алдыбызга койбогонубузду, маселени тек гана тереңирээк, грамматикалык категориялар менен бирге спецификалык семантикалык категорияларды курал катары колдонуп изилдөөгө, бул оор маселени дагы бир өңүттөн жарыктандырууга (освещать) аракет кылганыбызды айта кетүүгө тийишпиз.

Объектилик катыш да, бышыктоочтук катыш да кыймыл-аракет менен байланыштуу болуп, кыймыл-аракет жана анын өз белгилери (сын-сыпат, сан-өлчөм ж. б.), реалдуу чындыктагы башка түшүнүктөр (мезгил, себеп, максат, мейкиндик (орун) ж. б.), заттар (объектилер) менен болгон ар кандай мамилелерин чагылдырат. Ошентип, бул катыштарда кыймыл-аракеттин толук мүнөздөмөсү, бардык кошумча белгилери камтылууга тийиш. Кыймыл-аракет төмөнкүдөй түшүнүктөр менен байланыштуу экендиги белгилүү:

1. Кыймыл сөзсүз мезгил менен байланыштуу, мезгилден тышкары кыймыл-аракет болушу мүмкүн эмес: Кечээ байкем шаардан келди. (Ш. Б.) Быйыл түшүм жакшы болду. (Т. С.)
2. Кыймыл сөзсүз мейкиндик, орун менен байланышат. Мейкиндиктен сырткары кыймыл-аракет болушу мүмкүн эмес: Алыскы Токой-Төш планетасында болсо Жер жөнүндө кызуу сөздөр жүрүп жатты. (Ч. А.) Шаардын четинде алма бак бар эле. (Ч. А.)
3. Кыймыл-аракет адамдын аң-сезиминде баалоого дуушар болот: логикалык жактан (туура кыймыл же туура эмес кыймыл) жана эмоционалдык-психологиялык жактан (жакшы кыймыл же жаман кыймыл) бааланат, сындалат. Кыймыл-аракетти сыпаттоодо кыймылдын өзүнө гана таандык спе-

цификалык сапаттар (тактык, таамайлык, тыкандык, чарчабастык, кылдаттык ж.б.) менен бирге аны башка кыймылдарга (башка заттын кыймылдарына: куштай учуу, балыктай сүзүү) окшоштуруу да колдонулат.

4. Кыймыл-аракетти сындодо, баалоодо адамдын аң-сезиминде же жалпы элдин тилинде калыптанган сан-өлчөмдүк критерий да колдонулушу мүмкүн: көпкө ойлоонуу, аз иштөө, түнү менен даярдануу ж. б. Сан-өлчөмдүк критерийдин өзү кыймыл-аракеттин созулушуна, б.а. мезгилге негизделгендигин белгилей кетүүгө болот.
5. Кыймыл-аракеттин жаралышы, жүрүшү үчүн кандайдыр-бир кырдаал, ситуация түрткү, себеп болушу мүмкүн: Беккул коркконунан аптыгып сүйлөй албайт. (Т. С.) Чарчагандыктан катуу уктап калыптырмын. (К. Ж.)
6. Кыймыл-аракет кандайдыр-бир максатка багытталышы мүмкүн: Бала алыстагы сыйкырдуу буюмдарды алып келүү үчүн жөнөйт. (К. Ж.) Кыргыз жаштары борбор шаарларга билим алууга аттанышты. (Т. С.)
7. Айрым учурда кыймыл-аракеттин жүрүшү, аткарылышы, ишке ашышы үчүн кандайдыр-бир шарттар талап кылынышы мүмкүн: Эгер эрте жазда күн күркүрөсө, жыл түшүмдүү болот. (Т. С.) Кудай да сактансаң, сактаймын дептир. (К. Ж.) Кичине эртерээк келсе, Зарипа бул автобуска үлгүрүп калмак. (Ч. А.)
8. Кыймыл-аракет кандайдыр-бир зат тарабынан аткарылат да, башка бир затка багытталат: Мына өлгөн ооганга аялы чуркап келди. (Ч. А.)

Бул байланыштарды а) кыймыл-аракет реалдуу чындыкта объективдүү түрдө түзгөн байланыштар; б) кыймыл-аракетке адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү тарабынан шарттуу түрдө ыйгарылган байланыштар деп ажыратууга болот. Кыймыл-аракет объективдүү түрдө мезгил, мейкиндик, себеп, шарт, максат, объекти менен байланышат. Ал эми туура/туура эмес, көп/аз деген сыяктуу сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк критерийлер менен байланыш кыймыл-аракетке адам тарабынан энчиленет, реалдуу чындыктагы кыймыл-аракет мындай критерийлер менен байланышсыз эле жашайт.

Бул байланыштар кыймыл-аракеттин сапаттары, белгилери катары түшүнүлөт, тилде кыймыл-аракеттин сапаттары катары туюнтулат. Кыймыл-аракеттин бул байланыштарынын ичинен объекти менен байланышы гана объектилик катыштын курамына кирүүгө тийиш, ал эми калган сапаттар бышыктоочтук катышка тиешелүү.

Жогорудагы эки катышты салыштыруу, алардын өз ара карым-катышын аныктоо үчүн бул

катыштардын жалпы грамматикалык маанилерин, негизги функцияларын таяныч пункт катары алууга болот: бышыктоочтук катыш кыймыл-аракеттин ар түркүн кырдаалын, кыймыл-аракеттин тегерегиндеги жагдайды, ситуацияны билдирет, ал эми объектилик катыш кыймыл-аракет багытталган, кыймыл-аракеттин таасири тике же кыйыр түрдө тараган, тийген затты билдирет да, дайыма заттык маанини камтыйт. Мисалы: *Асан жай бою коёндордун жашоосун кылдат байкап, короодо көпкө жүрчү болду.* (Ш. Б.) – *Асан коёндорду изилдеди.* Заттык маани объектинин негизги мааниси, аны атрибуттан, адвербден ажыратып турган негизги белги да ушул. Бирок бул белги да дайыма эле аны бышыктоочтон ажырата албайт: заттык мааниде турган сөз заттык маани менен бирге орундук, мезгилдик, сан-өлчөмдүк ж. б. маанилерди да өзүнө камтышы мүмкүн. Мисалы: *Менин китебим Айгүлдө болчу.* (Н. Б.) *Маселенин изилденишинде көп кыйынчылыктарга кезиктик.* (Ч. А.) *Адам өмүрүнүн көбүн уйку менен өткөрөт.* (Л. Б.) Тескерисинче, орунду, мезгилди, сан-өлчөмдү билдирген сөздөр сүйлөмдүн контекстинде заттык мааниде колдонулушу да мүмкүн. Мисалы: *Жаман саясатчы өзүнүн мурдунан алысты көрө албайт.* (Ч. А.) *Мен жазды жакшы көрөм.* (Н. Б.) *Бирге экинчи кошсо үч болот.* (Т. С.) Ошентип, толуктоочту бышыктоочтон ажыратууда объектинин заттык маанини билдириши чечүүчү критерий боло албайт. Обьектилик катышты бышыктоочтук катыштан, андан ары сүйлөмдүн толуктоочун бышыктоочтон ажыратууда кандай критерийди колдонуу керек? Бул эки катыштын семантикасынын, билдирген грамматикалык маанилеринин көп түрдүүлүгү ар бир учурда ар башка критерийлерди колдонууну талап кылат, мындай критерийлердин бүтүн системасын иштеп чыгуу аркылуу гана эки катышты өз ара чектөө маселесин чечүүгө болот. Төмөндө объектилик жана бышыктоочтук катыштардын жеке грамматикалык маанилери салыштырылып, семантикалык анализ аркылуу бул катыштардын, андан кийин толуктооч менен бышыктоочтун айырмачылыктарын аныктоого аракет кылабыз.

Бышыктоочтук катыштын жеке грамматикалык маанилеринин ичинен сан-өлчөмдүк, орундук, максаттык, мезгилдик, окшоштук маанилер объектилик катыштын жеке грамматикалык маанилери менен кайчылаша, ашташа келип, аларды бөлүү кыйынчылык туудурат. Мисалы: *Өз ойлорума боорум ачийт – алардын ушунчалык азын гана сөз менен кармап кала алдым.* (Л. Б.) *Бурмаке колундагы нанды алтыга бөлүп, бир бөлүгүн нары алып койду.* (М. Э.) – *Анын үйүнө бүгүн бир эмес, беш бардым.* (Т. С.) *Аз иштесең да, саз иште.* (К. Ж.) Мындай учурда семантикалык компонентти так аныктоо үчүн терең семантикалык анализ талап кылынат, анткени мисалдардан байкалгандай, мындай сөздөр объектилик же адвербдик маани менен бирге сан-өлчөмдүк маанини да берип турушат. Биринчи мисалдардагы *азын, алтыга* деген сөздөрдө сан-өлчөмдүк (бышыктоочтук) мааниге караганда заттык маани активдүүрөөк, басымдуураак: *азын (эмнени?) кармадым, алтыга (эмнеге?) бөлүм, ошондуктан булар объекти*

катары аныкталышат. Ал эми экинчи мисалдарда *беш, аз* деген сөздөрдө алгачкы, сан-өлчөмдүк маани сакталган: *беш баруу, аз иштөө*, демек буларды адверб катары аныктоо керек.

Мезгилдик маани адвербге (бышыктоочко) тиешелүү болгону менен, айрым учурда объект да мезгилдик маанини өзүнүн заттык маанисине кошумча түрдө билдирип калышы мүмкүн. Мисалы: *Бул жобону чечмелөөдө (эмнеде? качан?) ал дедукцияны колдонот.* (Л. Б.) Бирок, мындай объектилерде көпчүлүк учурда заттык маани басымдуулук кылат да, аларды бышыктоочтон ажыратуу анчалык кыйынчылык туудурбайт.

Кыймыл-аракетти сыпаттоо, сүрөттөө үчүн айрым учурда аны башка бир кыймылга (башка заттын кыймылына) окшоштуруу колдонулат: *Пери кыз күйшүтү үчүп, заматта шаарга жетип барды.* (К.Ж.) *Бүркүт мойнун жыландай буралтып көздү кууйт.* (Т.К.) Мындай учурда адвербдин маанисинде заттык маани да камтылып, аны окшоштуктун объектиси менен жакындаштырып жиберет: *Эски убакта кыз-келиндер мал катары сатылган.* (К.Б.) Бул эки семантикалык компоненттин (окшоштуктун объектиси жана сыпаттык адверб) грамматикалык каражаттарында да окшоштуктар бар: *-дай* мүчөсү, *сыяктуу, сыңары, сымак* жандоочтору: *Ал апасынын маанайын сезип турган шекилдүү көп сүйлөбөй шаабайы сууп баратты.* (К. О.) – *Кызылдар шактан-шакка секирген тыйын чычкан сымак карагандан караганга, илбирстен бетер таштан-ташка секире жашынып келе жатышат.* (К. Ж.)

Бул сыяктуу окшоштуктарды сүйлөмдүн контекстин анализдөө, сөздөрдүн семантикасында заттык жана сын-сыпаттык маанилердин кайсынысы үстөмдүк кыларын аныктоо аркылуу чечмелеп, компоненттерди аныктоого болот.

Орундук маани да негизинен бышыктоочтук катышка тиешелүү. Мисалы: *Өйдө тартса – өзү өлөт, ылдый тартса – араба сынат.* (макал) Бирок, орундук маани мейкиндиктеги бир чекитти, демек затты же анын бөлүгүн атоо менен коштолот, анткени мейкиндик өзү да заттардан (субстанциядан) турушу мүмкүн. Ошентип, орундук маани заттык маани менен коштолушу мүмкүн: *Бытыр жайлоодо эс алганбыз.* (Ш. Б.) *Мен шаарда жашайм.* (Ш. Б.) Тескерисинче, заттык маани да кээде орундук маани менен коштолушу да мүмкүн: *Эгер ал каңшаар чын болсо талоондун жаманаттуусу Атакеде калып жатпайбы.* (А. С.) Бул окуу боюнча такыбачылык карапайым адам жашап, пайдаланган көп нерселерден баш тарткандыкта турат. (Л. Б.) Дал ушул өзгөчөлүк бышыктоочтук катышты объектилик катыш менен жакындаштырып, талдоодо кыйынчылыктарды туудурат. Төмөнкү мисалдарда сөздүн маанисинде заттык маани үстөмдүк кыларын же орундук маани үстөмдүк кыларын так айтуу кыйын: *Карга бутакка конду. Үйдүн шыбынан тамчы тамат экен.* Мындагы асты сызылган сөздөр заттык да, орундук да маанилерди бирдей даражада камтышат. Бул сыяктуу сөздөрдү синкреттик (кош касиеттүү) компоненттер катары аныктоо туура. Мындай компоненттер сүйлөмдүн контекстине, тал-

доо ыңгайына карай синкреттүү толуктоочтор же синкреттүү бышыктоочтор катары каралууга тийиш.

Максаттык маани бышыктоочтук катыштын маанилеринин диапозонуна тиешелүү: *Атайын сени меймандаганы козу да алып келдим.* (Ш.Б.) Бирок, мында да заттык маанинин элементтери камтылат, анткени кыймыл-аракет багытталган максат адамдын аң-сезиминде субстанция (зат) катары чагылышы мүмкүн: *Элимдин бакты-таалайы үчүн өмүрүмдү аябайм.* (К.Ж.) Максат маанисинин зат менен тыгыз байланыштуулугу максат бышыктоочко берилүүчү негизги суроолордун өзүнөн эле көрүнүп турат: *эмне үчүн? эмнеге?* Максат бышыктоочтун жасалышынын өнүмдүү формасынын бири заттык маанидеги сөз – кыймыл-атооч экендиги да анын зат менен байланышын көрсөтүп турат: *Мен ааламга дайым сени издөө үчүн келгенмин.* (Н.Б.) *Санаасы куушурулган Калыгулга Үмөталы менен Төрөгелдинин чабышууга кол топтоп атканы угулду.* (К.О.) Мына ушул каражаттардын бир түрү – *кыймыл атооч+га* аналитикалык формасы объект-адресатка да, максаттык адвербге (бышыктоочко) да тиешелүү: *Мындай көп аспектиден кароо маселени бардык жагынан түшүнүүгө жардам берет.*

Биздин оюбузча, нагыз максаттык маанидеги компоненттер адверб катары аныкталышы туура, анткени максат кыймыл-аракеттин кырдаалы катары адвербге тиешелүү, ошону менен бирге максаттык объект менен максаттык адвербдин ортосунда семантикалык да, структуралык да өзгөчөлүктөр жокко эсе – кыргыз тилинде бул эки маани бирдей грамматикалык каражаттар менен туюнтулат. Максаттык маанини бышыктоочтук катышка өткөрүп берүү менен объектилик катыш менен бышыктоочтук катыштын чегин тактоого жана теориялык баш аламандыкты азайтууга болмок.

Мына ушундай окшоштуктар тилибизде максаттык маанини да, заттык маанини да кайсы бир деңгээлде бирдей даражада камтыган синкреттик компоненттердин калыптанышын шарттайт. Мисалы: *Эртең шаарга окууга (өзүмдүн окуума же окуш үчүн) кетем.* Мындай компоненттердин объекти же адверб экендигин аныктоо үчүн көп

учурда тексттин жалпы контекстин анализдөө жетиштүү болот. Ал эми мындай мүмкүнчүлүк жок болгон учурда же тексттин контексти аркылуу аныктоо мүмкүн эмес болсо, булар синкреттик компоненттер катары каралышы керек.

Ошентип, объектилик катыш менен бышыктоочтук катыштын ортосунда семантикасы боюнча да, грамматикалык туюнтулушу боюнча да айрым жапылыктар, окшоштуктар бар. Бул окшоштуктарга ээ болгон семантикалык компоненттерди кээде объект же адверб катары так ажыратууга мүмкүн болсо, айрым учурда компоненттин синкреттүүлүгүнөн улам мындай мүмкүнчүлүк жок болуп калат. Мындай учурда аларды синкреттик компонент катары кароо талапка ылайык болор эле. Синтаксистик катыштарды талдоодо «синкреттик компонент» түшүнүгүн кабыл алуу сүйлөм мүчөлөрүн талдоодо «синкреттик мүчө» (кош касиеттүү мүчө) түшүнүгүн кабыл алуу менен коштолууга тийиш.

Адабияттар

1. Авоян Р. Г. Значение в языке. Философский анализ: Моногр. - Москва: Высшая школа, 1985. - 103 стр.
2. Бабайцева В. В. Предложение как многоаспектная единица языка. Москва, 1984.
3. Ибрагимов С. Кыргыз тилинин синтаксиси. Изилдениш тарыхынан. Бишкек, 2001.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Бишкек, 1997, 2000, 2008.
5. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика: Учебник. - М.: Эдиториал УРСС, 2000.
6. Кронгауз М. А. Семантика: Учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т., 2001, 304 с.
7. Мусаев С. Жалпы тил илими. Бишкек, 1997.
8. Современный русский язык. в 3 ч. ч. III. Синтаксис. Пунктуация. / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов./ Москва: Просвещение, 1987.
9. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 2 ч. - Ч. 2.: Морфология. Синтаксис. Под ред. Е. И. Дибровой. - М.: «Академия» 2001. - 704 стр.
10. Ушаков Д. Н. Спорные вопросы в новой программе грамматики. - В книге: «Русский язык в школе». Москва, 1923.